

RELIGIEUS BEGRAVEN

Het levensbeschouwelijke landschap is zeer divers.
Hoe is op begraafplaatsen die levensbeschouwelijke, c.q. religieuze verscheidenheid terug te vinden?

RELIGIE 23: JODENDOM 6 - EUROPA 4

Zürich - Friedhof Oberer Friesenberg: po nitman = hier ligt verborgen

JOODSE BEGRAAFPLAATSEN IN EUROPA

Overal in Europa kom je joodse begraafplaatsen tegen. Het aanleggen van een begraafplaats was een eerste vereiste bij het oprichten van een joodse gemeente.

Op het platteland zijn het vaak kleine traditionele begraafplaatsen, terwijl in de steden de joodse begraafplaatsen niet alleen groter zijn, maar ook veel

meer getuigen van culturele assimilatie en integratie. Omdat ze volgens de joodse traditie niet geruimd mogen worden zijn joodse begraafplaatsen vaak zeer oude begraafplaatsen en ware stenen archieven.

In dit deel bezoeken we joodse begraafplaatsen in de Duitstalige landen van Europa.

DUITSTALIGE LANDEN

Onder de Duitstalige landen verstaan we hier Duitsland, Zwitserland, Liechtenstein en Oostenrijk. Niet meegenomen worden de gebieden net over de

JÜDISCHE FRIEDHÖFE

grens van deze landen, waar Duits gesproken wordt. Wel wordt heel Zwitserland meegenomen, waar ook Franstalige en Italiaanstalige gebieden zijn.

ZWITSERLAND

Momenteel wonen er in Zwitserland ca. 19.000 joden, dat is 0,23% van de bevolking. Een derde van de joden woont in en rond Zürich.

De eerste joden zouden zich in Zwitserland gevestigd hebben ten tijde van Het Romeinse Rijk. In de Middeleeuwen en lang daarna ondergin-

gen de joden hetzelfde lot als elders in Europa: beschuldigd van de pest en andere rampen, verbannen en weer toegelaten onder strikte regels. Later dan elders, namelijk pas in 1874, kregen joden gelijke rechten: vrijheid van godsdienst en het recht zich overal vrij te vestigen.

27 Joodse begraafplaatsen

In totaal zijn er 27 joodse begraafplaatsen in Zwitserland in de helft van de 26 kantons.

Sporen van joodse begraafplaatsen gaan ver terug. Tussen 1396 en 1490, het jaar van de verbanning uit Genève, was er een joodse begraafplaats in Châtelaine (Genève) en van 1575-1673

in Zwingen (kanton Basel-Landschaft).

De oudste, nog steeds in gebruik zijnde joodse begraafplaats ligt in Endingen-Lengnau (kanton Aargau), aangelegd in 1750. De jongste van de Zwitserse joodse begraafplaatsen liggen in Winterthur (1998) en Prilly-kanton Waadt (2002).

Hoewel in Zwitserland begraven en begraafplaatsen een zaak van de gemeente is, hebben de joden hun eigen zelfstandige begraafplaatsen. Soms liggen ze direct naast, maar wel duidelijk afgescheiden van de stedelijke begraafplaats. In Luzern liggen twee joodse begraafplaatsen, resp. uit 1887 en 1943, naast Friedhof Friedenthal. En in Winterthur werd een joodse begraafplaats in 1998 naast Friedhof Rosenberg aangelegd.

Luzern - Friedenthal

Winterthur - Rosenberg

Zürich

Opvallend op joodse begraafplaatsen is de assimilatie van de joodse graven, die niet of nauwelijks verschillen van een gewoon Zwitsers graf. Dat geldt ook voor de begraafplaats. Geknipt, geschoren, geschoffeld, gemaaid, geharkt en geveegd, kortom *sehr gepflegt*. Dat valt op bij het bezoek aan een Zwitserse begraafplaats. Veel

groen op de begraafplaats. Op de grafvelden bestaat de grafbedekking uit een stèle met daarvoor een bloembed, voorzien van vaste en wisselende beplanting, de eerste een groenblijvende bodembedekker en de tweede bloemen van het seizoen.

Zoek de verschillen:

Friedhof Unterer Friesenberg

Friedhof Uetliberg

Friedhof Oberer Friesenberg

Mooie voorbeelden van de Zwitserse manier van begraven zijn te zien in Zürich, waar een derde van de Zwitserse joden wonen en waar vijf joodse begraafplaatsen zijn.

Aan de Friesenbergstrasse bevinden zich drie begraafplaatsen, twee joodse en een stedelijke:

- Friedhof Unterer Friesenberg, de oudste joodse begraafplaats in Zürich, die in 1866 in gebruik werd genomen.
- Friedhof Oberer Friesenberg, geopend in 1952, toen de oude begraafplaats nagenoeg vol was en niet verder kon uitbreiden.
- Tegenover de nieuwe joodse begraafplaats ligt het stedelijke Friedhof Uetliberg uit 1972.

Jüdischer Friedhof Unterer Friesenberg

Jüdischer Friedhof Oberer Friesenberg

LIECHTENSTEIN

Liechtenstein wordt wel eens het kleine zusje van Zwitserland genoemd, omdat het zich op veel terreinen spiegelt aan Zwitserland: zelfde taal, zelfde munt, zelfde voetbalcompetitie, allebei geen lid van de Europese Unie en... allebei dezelfde soort begraafplaatsen.

Maar er zijn ook verschillen. In Liechtenstein is tot nu toe nooit een joodse gemeente, een synagoge en een joodse begraafplaats geweest. Er wonen hooguit 25 joden in het vorstendom.

OOSTENRIJK

Na een enkele vermelding van joden ten tijde van het Romeinse Rijk, bestonden er vanaf de 10^e eeuw eeuwenlang joodse gemeenschappen in Wenen en het oostelijk deel van Oostenrijk. De joden werden diverse malen verdreven, weer toegelaten en zelfs bevorderd tot hofjoden. In 1782 begon met het *Toleranzpatent* van keizer Joseph II de emancipatie van de joden. In 1848 werden ze theoretisch en in 1867 ook praktisch

gelijkgesteld bij de burgerrechten en godsdienstvrijheid.

Voor de *Anschluss* in 1938, de Duitse annexatie van Oostenrijk in een 'Groot-Duitsland', woonden er zo'n 185.000 *Volljuden* in Oostenrijk; 120.000 konden nog emigreren, 65.000 joden kwamen om in de vernietigingskampen. In 2016 woonden er in Oostenrijk 9.000 joden, dat is 0,1% van de bevolking.

64 joodse begraafplaatsen

Oostenrijk telt 64 joodse begraafplaatsen, waarvan de meeste oud, gesloten en vervallen zijn. Veel begraafplaatsen en grafstenen werden tijdens de nazitijd verwoest, beschadigd en omvergeworpen.

Pas in 2010 werd door de Oostenrijkse regering het *Fonds zur Instandsetzung der jüdischen Friedhöfe in Österreich* opgericht met het doel om gedurende 20 jaar jaarlijks 1 miljoen euro te besteden voor het conserveren en in stand hou-

den van de joodse begraafplaatsen in Oostenrijk. Na een inventarisatie werden 64 joodse begraafplaatsen op de lijst geplaatst, die tussen de tien en meerdere honderden graven omvatten en waarvan de grafstenen dateren uit de 15e tot in de 20e eeuw.

Een aantal (18) van de joodse begraafplaatsen maken deel uit van een stedelijke of gemeentelijke begraafplaats. Slechts zes van het totale aantal zijn nog in gebruik als begraafplaats.

Wenen

Seegasse

Zentralfriedhof - Tor 1

Zentralfriedhof - Tor 5

In Wenen bevinden zich 5 joodse begraafplaatsen. De oudste behouden joodse begraafplaats van Oostenrijk bevindt zich midden in Wenen aan de Seegasse, er werd begraven van 1540-1784. In 1784 verwierf de joodse gemeente een stuk grond naast het Allgemeine Währinger Friedhof. Vanaf 1879 werd begraven op het Zentralfriedhof, eerst bij Tor I en na 1917 bij Tor 5.

De twee resterende begraafplaatsen liggen in stadsdelen, die later bij Wenen zijn gevoegd: Floridsdorf (1877) en Döblinger (1885).

Wie de joodse begraafplaatsen van Wenen in chronologische volgorde bezoekt, loopt daarmee ook door de ontwikkeling van de joodse grafcultuur en ziet de geleidelijke assimilatie van de joden.

• Jüdischer Friedhof Seegasse (1570-1784)

Van 1244-1421 was er een joodse begraafplaats bij de Kärtnerter, maar die werd afgebroken na de verdrijving van de joden, de stenen werden

gebruikt voor bouwwerkzaamheden. Enkele fragmenten zijn ingemetseld in de muur van de begraafplaats aan de Seegasse, die ontstond toen de landvorsten joden als geldschietters nodig hadden; er werd begraven van 1570-1784. In 1784 moest onder Joseph II ook de joodse begraafplaats 'verhuizen'. De begraafplaats heeft nu nog zo'n 280 grafstenen en is helemaal door huizen omgeven. Via de hoofdingang van het *Pensionistenheim* kun je op de begraafplaats komen. De meeste graftekens zijn stèles met alleen Hebreeuwse tekst, er staat een enkele *ohel* = tentvormig grafmonument. Van 1784-1879 begroef de joodse gemeente op een stuk grond naast de Allgemeine Währinger Friedhof.

Jüdischer Friedhof Seegasse

• **Zentralfriedhof: Alter Jüdischer Friedhof - Tor 1 (1879-1917)**

Het doel was op het Zentralfriedhof een begraafplaats te realiseren voor alle confessies, maar iedere confessie heeft zijn eigen deel opgeëist. In de Tweede wereldoorlog werd de Ceremoniehal door de nazi's verwoest en ca. 3000 graven door bombardementen. Fascinerend is nog steeds de pluriformiteit van grafmonumenten. Naast eenvoudige stenen staan er ook (afgeknotte) zuilen, obelissen, sarcofagen en imposante architectonische bouwwerken als neogotische tempels, mausolea met neoromaanse zuilen, taj mahalachtige gebouwtjes en tombes met tonnen zwart graniet.

Er liggen weinig steentjes op de graven, de meeste nakomelingen zijn omgekomen in de concentratiekampen. Toch waren deze joden 'echte Oostenrijkers', de teksten van de grafstenen spreken 'duidelijke taal', waaruit heel duidelijk de assimilatie van het Weense jodendom spreekt. Hier liggen bankiers, industriëlen, ingenieurs, architecten, artsen, rabbijnen, hof- en geheimraden en hofadvocaten. Tot 1938 werden hier ca. 10.000 joden begraven in 52.253 graven. Onder hen o.a. Duitse telgen uit het bankiersgeslacht Rothschild, schrijver Arthur Schnitzler en de ouders van Sigmund Freud.

Zentralfriedhof: Alter Jüdischer Friedhof - Tor 1

De Turks-Israëlitische gemeente bezat in groep 20 een eigen afdeling. Vanaf de 18e eeuw bestond er in Wenen een gemeente van Turkse joden, die oorspronkelijk vanuit Spanje naar Turkije was getrokken en vandaaruit naar steden in Oost-Europa en naar Wenen. De grafmonumenten van deze Sefardische joden zijn vaak in neo-islamitische stijl gemaakt, die doet denken aan het Alhambra in Granada.

• **Zentralfriedhof: Neuer Jüdischer Friedhof - Tor 5** (vanaf 1917)

Toen de (oude) joodse begraafplaats vol was, verwierf de joodse gemeente in 1911 een grondstuk ten oosten van de Evangelische afdeling (Tor 4). Tot nu toe zijn er ca. 70.000 doden begraven in ca. 43.000 graven; de bekendste is operettecomponist Leo Fall.

De aanleg ziet er verzorgd uit en wijkt nauwelijks af van wat op andere Weense begraafplaatsen te zien is. In het achterste deel bevinden zich de vooroorlogse graven. De rest weerspiegelt de recente geschiedenis van de joden: rijen Joden die

hier zijn herbegraven nadat een deel van het Währinger Judenfriedhof verwoest werd door de nazi's, urnengraven met de as van joden die in concentratiekampen zijn vermoord, een plaats waar geschonden Torahrollen zijn begraven, massagraven voor Hongaarse joden en graven van onbekende Russische joodse soldaten.

Op veel graven staat de Davidster: waar de gele Jodenster door de nazi's als teken van schande werd gebruikt, is het nu een teken van trots geworden.

Zentralfriedhof: Neuer Jüdischer Friedhof - Tor 5

Er zijn veel gedenktekens opgericht die herinneren aan de naziperiode, zoals een veldje voor de Thorarollen, die waren geschonden, gedenktekens voor Hongaarse en Joegoslavische joodse slachtoffers, een gedenksteen voor de joodse soldaten die meevochten met de geallieerden en een monument voor de gevallen Israëlitische soldaten.

joodse soldaten 1938-1945

geschonden Thorarollen

31 Massengräber

Israëlitische soldaten 1948-1998

Naast de lijst van 64 joodse begraafplaatsen in Oostenrijk is er ook nog een lijst met 31 massagraven van joden die in de nazitijd op diverse plaatsen werden omgebracht. In het voormalige Oostenrijkse concentratiekamp Mauthausen hebben

diverse landen monumenten opgericht voor de slachtoffers, die daar de dood gevonden hebben.

Het enorme Menora-Mahnmal werd door Israël opgericht voor de joden die daar door de nazi's werden vermoord.

DUITSLAND

Azkenazim

Duitsland is de bakermat van de Azkenazische joden. De term Azkenaz komt in de bijbel voor in Genesis 10,3; 1 Kronieken 1,6; Jeremia 51,27 en zou verwijzen naar een land in Oost-Europa. De eerste joodse vestigingen in Duitsland ontstonden aan de linkeroever van de Rijn. In het Romeinse Colonia Agrippinensis (Keulen) was in de vroege 4^e eeuw al een grote joodse gemeente. De bloeiperiode was in de 10^e/11^e eeuw, toen de steden Speyer, Worms en Mainz zich ontwikkelden tot de geestelijke centra voor de joden in Midden-Europa.

Tijdens en na de Kruistochten, waarin veel pogroms plaatsvonden tegen 'de moordenaars van

Christus' verplaatsten de joden zich steeds verder oostwaarts, vooral naar Polen. Vanwege vervolgingen in de 16^e en 17^e eeuw trokken de Azkenazim weer westwaarts, naar Duitsland en ook Nederland.

Pas op 3 juli 1869 kregen de joden in Pruisen gelijkberechtiging, na de oprichting van het Duitse Rijk in 1872 in heel Duitsland.

In 1933 leefden rond een half miljoen joden in Duitsland; daarvan zijn er ongeveer 280.000 gemigreerd, naar schatting zijn er zo'n 170.000 tot 200.000 Duitse joden omgebracht door de nazi's. Momenteel (2016) wonen er ca. 117.000 joden in Duitsland, 0,14% van de bevolking.

ca. 2000 joodse begraafplaatsen

Naar schatting zijn in Duitsland zo'n 2000 joodse begraafplaatsen. De meeste bevinden zich in de westelijke Bundesländer Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz, Niedersachsen en Hessen. Het zijn begraafplaatsen van Azkenazische joden, de enkele Sefardische begraafplaatsen in Hamburg-Altona en Glückstadt ontstonden toen deze steden deel uitmaakten van het Deens Koninkrijk (zie Denemarken). Over het algemeen zijn het kleine begraafplaatsen op het platteland met eenvoudige graftekens. In de grote steden is meer assimilatie op de joodse begraafplaatsen te zien. Op de joodse begraafplaats Ohlsdorf in Hamburg werd in 1897 zelfs de eerste urn bijgezet, omdat liberale joden met hun tijd megingen. Zelfs joden uit Berlijn laten zich hier na crematie bijzetten op het liberale deel, omdat het elders op joodse begraafplaatsen (nog) niet wordt toegestaan.

urnengraf op het Jüdischer Friedhof Ohlsdorf in Hamburg

Worms - Alte Judenfriedhof 'Der Heilige Sand' (1034-1911)

In Worms ligt de oudste nog bestaande joodse begraafplaats in Europa, waar werd begraven vanaf 1034. Volgens de legende werd hier zand uit het Heilig Land uitgestrooid, vandaar de benaming *Heilige Sand*. Er zijn twee delen, op het oudste deel werd begraven vanaf de 11^e eeuw, op het nieuwste vanaf de 18^e eeuw tot 1911.

Het oudste veld wordt gekenmerkt door oude vervallen en vaak verzakte stenen van rode zandsteen met louter Hebreeuwse tekst. De oudste grafsteen stamt uit 1076. Er werden tal van bekende Joodse geleerden begraven. In totaal zijn er ongeveer 1000 graven. In de buurt van

de ingang bevinden zich de grafstenen van rabbi Meir von Rothenburg († 1293) en Alexander ben Salomon Wimpfen († 1307), direct herkenbaar aan de vele steentjes en briefjes op hun graven; ze worden door joden uit de hele wereld bezocht. Andere belangrijke grafmonumenten liggen vooral in het *Rabbinental*, waar veel bekende rabbi's bij elkaar liggen.

Het nieuwe, hoger gelegen deel met ook ca. 1000 stenen ziet er totaal anders uit met modern vormgegeven graftekens en veelvuldig gebruik van de Duitse taal. De begraafplaats overleefde de stormen van het 'Derde Rijk'.

Worms - Alte Judenfriedhof 'Der Heilige Sand'

joodse begraafplaatsen van Aken tot Zwickau

Van A tot Z, overal in Duitsland zijn joodse begraafplaatsen. Van eenvoudige dorpsbegravingen met enkele grafstenen tot en met de grootste joodse begraafplaats van Europa in Berlijn. Met traditionele Azkenazische stèles tot en met mausolea van geassimileerde joden. Met graven van Duitse joodse soldaten die meevoch-

ten in de Eerste Wereldoorlog tot en met urnen-graven met de as van de joden die vergast en gecremeerd waren in de concentratiekampen. Op oude begraafplaatsen zijn de graftekens verwoed of omgevallen, in de nazitijd werden joodse graven geschonden, op moderne begraafplaatsen zie je meer bloemen dan steentjes.

Düsseldorf-Nordfriedhof

Friedrichstadt

Hamburg-Ohlsdorf

Idar Oberstein

Kassel

Nürnberg

Rüdeshaim

Stuttgart-Hoppenlaufriedhof

Stuttgart-Bad Cannstatt

Wiesbaden-Nordfriedhof-alt

Wiesbaden-Nordfriedhof-neu

Weimar

Buchenwald

Dachau

Neuengamme

Berlijn

Drie joodse begraafplaatsen vertellen de joodse geschiedenis van Berlijn.

1. Jüdischer Friedhof Grosse Hamburger Strasse, 1672-1827

Nog enkele grafstenen herinneren aan de eerste joodse begraafplaats, maar het zijn vooral de herdenkingsmonumenten die indruk maken.

2. Jüdischer Friedhof Schönhauser Allee, 1827-1945

Nu overwoekerd, maar de emancipatie en assimilatie van de joden is goed te herkennen aan de graftekens.

3. Jüdischer Friedhof Weissensee, na 1880

De grootste joodse begraafplaats van Europa. Aanvankelijk werden de joden geaccepteerd, getuige het ereveld voor joodse soldaten uit de Eerste Wereldoorlog. Gedenktekens voor de slachtoffers van de Holocaust vertellen een heel ander verhaal. Na de Tweede Wereldoorlog keerde de eenvoudige joodse matseva weer terug, vaak voorzien van een Davidsster.

vóór de Tweede Wereldoorlog

na de Tweede Wereldoorlog

(een uitgebreider verhaal over joods Berlijn staat bij Funeraire reist(r)ip - 13)